



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Schrickx, C.P.

Citation

Schrickx, C. P. (2015, May 19). *Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/33034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Schrickx, Christianus Petrus (Christiaan)

Title: Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Issue Date: 2015-05-19



Slotbeschouwing

Klooster Onze Lieve Vrouwedal van Bethlehem in de Bangert in Westerblokker even buiten Hoorn was een van de vele vrouwenkloosters die in de 15^{de} eeuw in West-Friesland tot stand kwamen. Een microstudie naar de ontwikkeling en het functioneren van deze gemeenschap lijkt op het eerste gezicht slechts van belang voor de geschiedschrijving van het dorp Westerblokker. Een voetnoot in de geschiedenis, maar op zich is dat allesbehalve zinloos: lokale geschiedschrijving heeft voor de inwoners van een dorp grote betekenis. De opgravingen van Bethlehem tonen dit ten volle aan. Deze hebben geleid tot een kloosterwerkgroep vanuit de inwoners van Blokker. Deze werkgroep heeft geijverd voor een monument bij het voormalige kloosterterrein van Bethlehem ter herinnering aan het klooster, een informatiepaneel in een cultuurhistorische route en herbegraving van de zusters bij de Protestantse Kerk van Blokker. Deze herbegraving mag uniek in Nederland worden genoemd: zelden zijn opgegraven skeletten op zo'n waardige wijze weer aan de bodem toevertrouwd. Ze zijn in individuele kistjes bijgezet in een grafkelder met daarop een beeld van een biddende zuster. De plek van dit monument kon niet toepasselijker, namelijk op het kerkhof van de oude kerk van Westerblokker, die in de tijd van de zusters de katholieke St.-Michaëlskerk was. Zelden heeft een archeologisch onderzoek tot zo'n grote betrokkenheid van de plaatselijke bewoners geleid. Dit alleen al pleit voor de grote waarde die gehecht moet worden aan lokale geschiedschrijving. Maar wat veel betrokkenen zich niet realiseren, is dat de studie naar Bethlehem dit lokale niveau overstijgt. Het integrale onderzoek naar Bethlehem opent een venster naar de geschiedenis van het monastieke landschap in de Nederlanden in de 15^{de} en 16^{de} eeuw. Bethlehem heeft in korte tijd een ontwikkeling doorgemaakt van een lekenzusterhuis tot een klooster onder de Orde van het Heilig Kruis. Ondanks de eigen karaktertrekken kunnen het achterliggende proces en de uitgangsvorm als exemplarisch voor veel religieuze vrouwengemeenschappen worden gezien. Centraal in deze studie staat de vraag wat de levenskracht van de religieuze vrouwenbeweging in de late 15^{de} en vroege 16^{de} eeuw nog was.

Om te begrijpen wat de religieuze vrouwenbeweging precies inhield, is deze in in dit boek in een breed historisch kader geplaatst. In hoofdstuk 3 is het oude monastieke landschap van West-Friesland besproken als achtergrond voor het fenomeen van de stichting van de religieuze gemeenschappen in de 14^{de} en 15^{de} eeuw. West-Friesland maakte in de Karolingische tijd onderdeel uit van een uitgestrekt veengebied. Er waren slechts enkele bewoningskernen waarvan Medemblik de voornaamste was. In de 10^{de} eeuw werd de abdij van Egmond gesticht. Wellicht hebben de monniken een rol gespeeld bij de ontginning van het westelijke deel van West-Friesland. Zeker is dat ze hier op een bepaald moment over een uithof en veel grond beschikten en rechten in diverse nieuw gestichte plaatsen verwierven. De rechten op diverse kerken verwierf de abdij door grafelijke usurpatie van deze rechten uit het bezit van de abdij van Echternach. In de tijd dat deze abdij in het huidige Luxemburg de rechten verwierf, was het overgrote deel van West-Friesland nog een onontgonnen wildernis. Juist in het gebied dat grotendeels pas in de 12^{de} eeuw is ontgonnen, verwierven enkele Friese kloosters uithoven en ander bezit. Mogelijk heeft de bisschop van Utrecht een rol gespeeld bij de ontginningen en de Friese kloosters met deze bezittingen begunstigd. De precieze geschiedenis van de rechten van de kloosters, de rol van de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht, en de wijze van ontginning zijn nog onderwerp van historisch debat. De archeologie en historische geografie kunnen hierin een grote bijdrage leveren. Duidelijk is in ieder geval

dat eind 12^{de} eeuw volledig West-Friesland in cultuur was gebracht. Binnen dit gebied met kleine agrarisch gerichte plaatsen lagen geen kloosters, maar kwamen de bewoners wel in aanraking met het kloosterleven: enerzijds met de abdij van Egmond en anderzijds met enkele Friese kloosters. Op de uithoven werkten lekenbroeders en het kan haast niet anders dan dat zich onder hen ook Westfriezen bevonden. In 1345 kwam abrupt een einde aan de rol die de Friese kloosters in dit gebied speelden. De graaf van Holland eigende zich in de oorlog die hij met Westergo en Oostergo voerde de landerijen van de kloosters toe. Juist in dit gebied ontstonden in 1385 de eerste religieuze gemeenschappen in de opkomende steden Hoorn, Enkhuizen en Medemblik.

Het grote aantal stichtingen van religieuze vrouwengemeenschappen in de decennia na 1380 is in de historische literatuur een welbekend fenomeen. De beweging waaruit zij voortkwamen, wordt aangeduid als de Moderne Devotie en vond haar oorsprong in de prediking en activiteiten van de uit Deventer afkomstige Geert Grote en zijn volgelingen. In de inleiding op dit boek hebben we kanttekeningen geplaatst bij de door Van Luijk gehanteerde aanduiding van de beweging als ‘tweede religieuze vrouwenbeweging’. De veronderstelde ‘eerste’ (12^{de} en 13^{de} eeuw) en ‘tweede’ beweging lopen in elkaar over. Om die reden is in dit boek eenvoudig gesproken over de laatmiddeleeuwse religieuze beweging. Van Luijk deelt in haar studie de gemeenschappen op basis van een aantal criteria in bij devote gemeenschappen, zusterhuizen van het gemene leven, conventen en kloosters. De laatste categorie geldt bij haar alleen voor gemeenschappen die een kerkelijk erkende kloosterregel volgen en dus niet voor conventen volgens de derde regel van Franciscus. Deze indeling is zeer behulpzaam bij het schetsen van de ontwikkeling die een individuele gemeenschap of een groep gemeenschappen doormaakte. Om die reden is deze indeling in hoofdstuk 3 van dit boek gehanteerd. We hebben hier op basis van spaarzame archiefstukken gereconstrueerd dat in 1385 enkele moderne devoten van het eerste uur een project opzetten tot stichting van een zusterhuis in ieder van de drie steden in West-Friesland (Hoorn, Enkhuizen en Medemblik) en een broederhuis in Hoorn. In Hoorn stichtten zij het Agnesconvent en het fraterhuis, in Enkhuizen het Ursulaconvent en in Medemblik een zusterhuis dat vermoedelijk te vereenzelvigen is met het latere Mariaconvent. Niet lang hierna kwam een tweede zusterhuis in Hoorn tot stand: het Ceciliaconvent. Waarschijnlijk speelde een centrale rol bij al deze stichtingen Paulus Albertsz. van Medemblik. Hij was niet alleen actief in West-Friesland, maar trad ook landelijk op de voorgrond als een prominente moderne devoot. Hij was een van de oprichters van het Kapittel van Utrecht. Bij de stichting van het broederhuis in Hoorn traden naast hem ook Gijsbert Dou uit Amsterdam en Jan van den Gronde uit Deventer op. Ook zij waren centrale figuren in de Moderne Devotie. Paulus Albertsz. komen we nogmaals tegen als een van de oprichters van klooster Nieuwlicht, de tweede dochterstichting van klooster Windesheim, in 1392. De Moderne Devotie kreeg op deze wijze niet alleen in de stichting van een groot aantal zusterhuizen (die zich ontwikkelden tot tertiariissenconventen), maar ook in die van een regulierenklooster voet aan de grond in West-Friesland. Uiteindelijk kwamen in West-Friesland 11 tertiariissenconventen tot stand: vijf in Hoorn, twee in Enkhuizen, twee in Medemblik, één in Grootebroek en één in Schagen. Al deze stichtingen vonden vermoedelijk plaats vóór 1441. In strikte betekenis vormen deze gemeenschappen geen kloosters: de derde regel van Franciscus was geen kerkelijk erkende kloosterregel en de zusters die deze regel volgden, combineerden een kloosterlijk leven met een lekenbestaan. Om die reden wordt wel gesproken van lekenzusters of semi-religieuzen. In de praktijk worden in de historische bronnen de gemeenschappen door tijdgenoten vaak wel als kloosters aangeduid. Hoe zij tegen die gemeenschappen aankeken, is wellicht historisch belangrijker dan hoe wij ze nu willen indelen. De zusters legden de drie monastieke geloftes af (zelfs verplicht gesteld door het Kapittel van Utrecht) en leefden soms in clausuur als in een echt klooster. Het kerkrechtelijk onderscheid tussen enerzijds kloosters en anderzijds devote gemeenschappen en conventen doet enigszins geforceerd aan. De zusters leidden een gemeenschappelijk ascetisch leven in dienst van God. De aanduiding als kloosters doet recht aan hun bestaan en als zodanig worden ze dan ook in dit boek genoemd.

Eén van de kernvragen in dit boek is waarom klooster Bethlehem nog in 1475 werd gesticht. Het lijkt een heel ongunstig moment. Volgens De Melker was de instrumentele devotie in de vorm van begunstingen in die tijd al op haar retour. In West-Friesland waren al veel religieuze vrouwengemeenschappen tot

stand gekomen en de stichtingsgolf was duidelijk over haar hoogtepunt heen. Na 1450 waren nog slechts drie nieuwe conventen tot stand gekomen: het Maria-Magdalenaconvent in Hoorn, het Claraconvent in Enkhuizen en het Claraconvent in Hoorn. Het waren economisch barre tijden: door alle oorlogshandelingen van hertog Karel de Stoute en de daarmee samenhangende beden was de economie ontwricht en stagneerde de graantoevoer. Daar kwam nog bij dat ook de geestelijkheid gedwongen werd steeds meer belastingen af te dragen. In 1474 had hertog Karel besloten tot de heffing van een belasting op de opbrengsten uit hun onroerende goederen. Dit leidde in de jaren daarna tot fel verzet van de geestelijkheid. Een nieuw klooster stichten lijkt zo op het eerste gezicht geen succes te kunnen zijn.

De verklaring voor deze late stichting ligt in de wijze waarop het klooster zich naar buiten toe profileerde, of anders gezegd, de wijze waarop het klooster zich in de markt zette. Het nam een erkende kloosterregel aan (de regel van Augustinus) en stond in nauw verband met een als observant te boek staand mannenklooster (Pietersdal). Hiermee onderscheidde het klooster zich duidelijk van alle andere vrouwengemeenschappen in de regio.

Door de grote aandacht die vanuit historische kant de laatste decennia is uitgegaan naar de Moderne Devotie en specifiek naar de tertiariissen zijn de andere oude orden enigszins op de achtergrond geraakt of zelfs vrijwel geheel buiten beschouwing gebleven. Een van deze orden is de Orde van het Heilig Kruis. Nieuw onderzoek binnen de brede context van de observantiebeweging, met aandacht voor de wisselwerking tussen de diverse orden, is nodig voor een completer beeld van de religieuze beweging in de late middeleeuwen. In geheel West-Europa deed zich namelijk in die tijd een monastieke observantiebeweging voor vanuit een hervormingsbewustzijn. De achtergronden zijn divers. Machtsmisbruik en onenigheid in de Kerk met als hoogtepunt het Westers schisma (1378-1417) en de verzaking van het armoede-ideaal speelden een grote rol. De Moderne Devotie kan als een exponent van de observantiebeweging worden gezien en heeft op haar beurt ook weer de hervormingen bij de oude orden, zoals de Orde van het Heilig Kruis, gestimuleerd. Het Kapittel van Utrecht als overkoepelende organisatie van verreweg de meeste derde-ordeconventen heeft het karakter van een kloosterlijke hervormingsbeweging. Reden te meer om niet te spreken van een 'tweede' religieuze vrouwenbeweging, maar deze stroming te plaatsen in de bredere context van de middeleeuwse kloosterbeweging.

In de 15^{de} eeuw deed zich als onderdeel van dit algehele observantieproces een ingrijpende hervormingsbeweging bij de franciscaanse minderbroeders voor. Binnen de orde ontstonden verschillende hervormingsbewegingen die teruggrepen op het oorspronkelijke armoede-ideaal. Dit leidde uiteindelijk tot een splitsing binnen de orde in een observante en een conventuele stroming (in 1517). Het streven bij de observanten was om niet te leven van inkomsten uit bezittingen, maar uit bedelen, zoals ooit het uitgangspunt bij de stichting van deze bedelorde was. In 1419 kwam, met de nodige strubbelingen, het eerste observant ingestelde franciscaner klooster in de Nederlanden tot stand: het minderbroedersklooster in Gouda. Er volgden meer stichtingen, waaronder één in Alkmaar in 1445. Dit klooster oefende in de omgeving veel invloed uit. Het beschikte bijvoorbeeld over het recht op het termineren (preken en bedelen) in Enkhuizen en zodoende waarschijnlijk ook over een termijnhuis aldaar. Zeer verwant aan de minderbroeders waren de clarissen. Zij maakten een vergelijkbaar proces van observantisme als de minderbroeders door en dit resulteerde eveneens in de stichting van nieuwe kloosters. De minderbroeders waren inmiddels ook meer geneigd, mede door uitbreiding van het aantal minderbroederskloosters, invulling aan de *cura monialium* te geven. Tot ver in de 15^{de} eeuw waren er in de Noordelijke Nederlanden geen clarissenkloosters. Wel waren er enkele kloosters in de Zuidelijke Nederlanden die alle behoorden tot de zogenaamde 'rijke claren'. Onder invloed van de observante minderbroeders ontstond een nieuwe stroming: de 'arme claren'. Deze keerden terug naar de oorspronkelijke kloosterregel (de *regula prima*) waarin privébezit verboden was. Tussen 1460 en 1513 kwamen ten noorden van de grote rivieren zes nieuwe kloosters tot stand, waaronder in Haarlem (1471), Alkmaar (1492/1509) en Amsterdam (1513). Deze stichtingsgolf bleef beperkt tot het westen van Nederland. In geheel oostelijk Nederland, inclusief Friesland waar wel twee minderbroederskloosters tot stand waren gekomen, is geen clarissenklooster gesticht. De clarissen worden om die reden in Nederland beschouwd als een betrekkelijk marginaal verschijnsel. Hierbij is echter niet in overweging genomen dat de minderbroeders niet alleen op de clarissen maar ook op diverse kloosters die de derde regel van Franciscus volgden (en niet

tot het Kapittel van Utrecht behoorden), grote invloed hebben uitgeoefend.

Bij de analyse van de religieuze gemeenschappen in West-Friesland zijn we twee kloosters tegengekomen die de derde regel van Franciscus volgden, maar toch duidelijk als aparte gemeenschappen werden gezien. Ze waren niet aangesloten bij het Kapittel van Utrecht. De zusters worden in de bronnen grauwezusters of barrevoetszusters genoemd en door de stadsbesturen zelfs tot de vier biddende ordes gerekend. Ze werden om die reden vrijgesteld van belasting. Beide kloosters waren gewijd aan St. Clara en aan het rectoraat van de gemeenschappen werd door of onder supervisie van de minderbroeders invulling gegeven. Het is gerechtvaardigd deze kloosters als een aparte groep te beschouwen onder de noemer grauwezusters. De *cura monialium* ging bij deze gemeenschappen verder dan alleen de supervisie (visitatie) en een eventueel biechtvaderschap. De grauwezusters zijn te beschouwen als een observante stroming binnen de gemeenschappen die de derde regel van Franciscus volgden. Ze streefden naar volledige bezitsloosheid, net zoals de ‘arme claren’ dat deden. Het barrevoets lopen is een typisch kenmerk van een penitentenbeweging. Door middel van hun habijt met een koord (in ieder geval in Hoorn) stelden zij zich nadrukkelijk in de franciscaanse traditie. De grauwezusters vormden de lekenversie van de clarissen, net zoals de conversinnen de lekenversie van de regularissen waren. In beide gevallen volgden de zusters een regel die hen vrijstelde van het bidden van het volledige (Latijnse) koorgebed. In die zin waren het lekenzusters ter onderscheiding van koorzusters, maar verder leidden zij een volledig kloosterlijk leven. De grauwezusters vormden een heterogene groep; er werden uiteenlopende statutenboeken gehanteerd. Waarschijnlijk hielden de zusters zich actief bezig met zieken- en armenzorg, zoals blijkt uit enkele gegevens uit Alkmaar en Schiedam. Hiermee onderscheidde zij zich van de clarissen, die een meer contemplatief bestaan leidden. Mogelijk werd uit deze charitatieve werkzaamheden een deel van de inkomsten gehaald. De grauwezusters zijn een bekend fenomeen in Vlaanderen en Henegouwen. In de historische literatuur met betrekking tot de kloosters in Nederland is tot nu toe vrijwel geen aandacht aan deze zusters besteed, terwijl ze wel van belang zijn om de rol van de minderbroeders in het religieuze leven goed te doorgronden. Het Claraconvent in Hoorn is in 1468 gesticht. Het stichtingsjaar van het Claraconvent in Enkhuizen is niet geheel duidelijk. Er is sprake van dat dit klooster in 1441 zou zijn gesticht, maar mogelijk is dit pas in 1465 gebeurd. Aannemelijk is dat het tot stand is gekomen toen het minderbroedersklooster in Alkmaar (1445) reeds bestond. Het Middelhof in Alkmaar kwam in 1452 tot stand en behoorde ook tot deze groep. In 1454 vernemen we voor het eerst van het Claraconvent in Haarlem en in 1461 werd vanuit dit Haarlemse klooster een dochterstichting in Schiedam begonnen. De oudste vermelding van het klooster St. Clara-Nazareth in Leiden dateert uit 1483 en van het Clarendal in Harderwijk uit 1485. Al deze kloosters zijn dus in de tweede helft van de 15^{de} eeuw gesticht. Opmerkelijk mag worden genoemd dat de stichtingen (in ieder geval in Hoorn en Enkhuizen) in een periode plaatsvonden dat geen ‘traditionele’ tertiarijconventen meer tot stand kwamen. De omvang van deze heterogene groep van de grauwezusters is vooralsnog niet geheel duidelijk. Nader onderzoek is nodig om daar meer inzicht in te krijgen.

De stelling dat de clarissen een marginaal verschijnsel vormen, is dan wel waar, maar als we de grauwezusters hierbij betrekken onder de bredere noemer van observant ingestelde kloosters onder directe invloed van de minderbroeders verandert dit beeld. Het actieve beleid van de minderbroeders lijkt een reactie op de terughoudendheid van het Kapittel van Utrecht om gezag en toezicht door minderbroeders te laten verrichten, ondanks pauselijke decreten waarin uitdrukkelijk een grote rol aan de minderbroeders bij het kapittel werd toebedeeld. Het gevolg was dat de minderbroeders een eigen formule ontwikkelden voor vrouwenkloosters onder directe supervisie van hun orde: de grauwezusters. Ondertussen poogden zij nog altijd hun invloed bij de tertiarijconventen te vergroten. Nog in 1521 werd, vermoedelijk op instigatie van de minderbroeders, een bul uitgevaardigd waarin de tertiarijconventen onder hun gezag en toezicht werden geplaatst. Volgens Van Engen werd hieraan binnen het Kapittel van Utrecht geen gehoor gegeven en werd zelfs in 1524 een kapittelbesluit genomen waarin maatregelen tegen inmening van de minderbroeders werden genomen. Het kapittel wilde zijn autonomie handhaven. Slechts één convent maakte zich los uit dit kapittel en voegde zich onder de minderbroeders: Sint Catharina Schagen in Leiden in 1526. Uiteindelijk zouden de minderbroeders op basis van een pauselijke bul uit 1568 aanspraak maken op de visitatie van de conventen van het Kapittel van Utrecht. Het gevolg was

een jarenlang conflict, waarvan de uitkomst (in 1572 werd de pauselijke bul weer ongedaan gemaakt) niet meer ter zake deed doordat de feiten waren ingehaald door de tijd. Er kwam in deze jaren van de Opstand immers een abrupt bestaan aan het kloosterleven in de Noordelijke Nederlanden en het Kapittel van Utrecht werd opgeheven.

In de 15^{de} eeuw verschenen naast de grauwezusters nog andere nieuwe groepen die zich als kloosters profileerden in het monastieke landschap. Een van deze groepen wordt gevormd door de conversinnen van Augustinus. Deze aanduiding is zeker nog niet ingeburgerd in de historische literatuur over kloosters. De naam conversinnen werd al in de 15^{de} en 16^{de} eeuw gebruikt (zoals bij het Maria-Magdalenaconvent in Hoorn) en is dus geen label dat later op deze zusters is geplakt. Conversinnen volgden de regel van Augustinus, maar baden net zoals de tertiarissen de verkorte Nederlandstalige getijden. Ze volgden dus een kerkelijk erkende regel, maar deze werd in de statuten zo vorm gegeven dat die gecombineerd kon worden met een lekenbestaan. Conversinnen en tertiarissen zijn in die zin dus sterk aan elkaar verwant; het is dan ook geforceerd om in het ene geval van kloosters en in het andere geval niet van kloosters te spreken. De keuze voor de kerkelijk erkende regel van Augustinus gaf vermoedelijk geestelijk prestige. Goudriaan wijst er op dat de keuze voor deze regel niet perse in verband hoeft te staan met observantisme omdat de wijze waarop vorm werd gegeven aan het kloosterleven bij deze regel juist zeer sterk afhankelijk was van de statuten en de wijze waarop de supervisie (visitatie) was vormgegeven. Hij komt tot een lijst van 68 vrouwenkloosters, waarvan de meeste als huizen van conversinnen kunnen worden aangeduid. Veel stonden onder de invloedssfeer van het Kapittel van Windesheim of het Kapittel van Sion en kunnen als exponenten van de Moderne Devotie worden gezien. De meeste zijn tot stand gekomen in de tweede helft van de 15^{de} eeuw. Hieronder was ook het Maria-Magdalenaconvent in Hoorn dat in 1464 werd gesticht. Bij deze gemeenschap doet zich de merkwaardige situatie voor dat deze in 1537 uit de clausuur werd ontheven, wat de stelling van Goudriaan ondersteunt dat de regel van Augustinus niet zonder meer samenhangt met observantisme.

Het voorgaande maakt duidelijk dat zich in de loop van de 15^{de} eeuw een belangrijk proces in het kloosterlandschap voordeed. Er kwam een einde aan de stichting van nieuwe tertiarissengemeenschappen (onder het Kapittel van Utrecht). In plaats daarvan werden kloosters van regularissen of conversinnen van Augustinus tot stand gebracht en nieuwe kloosters onder invloed van oude ordes opgericht (zoals de clarissen en grauwezusters onder invloed van de minderbroeders). Een groot aantal tertiarissenconventen maakte bovendien de overstap naar de regel van Augustinus. In de 15^{de} eeuw zouden ongeveer 50 conventen naar een andere orde zijn overgegaan, waarvan meer dan 40 de regel van Augustinus aannamen. Andere conventen kozen ervoor de derde regel van Franciscus te blijven volgen, maar voerden wel de clausuur in. Dat zou voor zeker 51 conventen hebben gegolden. Binnen het Kapittel van Utrecht deed zich een proces van institutionalisering voor. In 1487 werden de drie monastieke geloftes verplicht gesteld, al was dat meer een bevestiging van de al bestaande situatie. De aangesloten conventen hadden nu in alle opzichten een kloosterlijk karakter gekregen.

Wat vertelt ons bovenstaande analyse over het waarom achter de stichting van Bethlehem in 1475? In West-Friesland was in korte tijd een serie vrouwenkloosters tot stand gekomen. Als exponenten van het algehele observantieproces in de 15^{de} eeuw werden vervolgens nog twee kloosters van grauwezusters en één van conversinnen van Augustinus gesticht. Wat opvalt is dat in West-Friesland geen kloosters van regularissen, clarissen of een andere kerkelijk erkende kloosterorde zijn opgericht. De redenen hiervoor moeten waarschijnlijk worden gezocht in de onmogelijkheid om in deze regio een voldoende economische basis te bewerkstelligen. Om koorzusters in staat te stellen hun leven volledig ten dienste van God te wijden, moesten voldoende economische middelen aanwezig zijn in de vorm van een soort vermogensfonds opgebouwd uit medegaven en grote begunstingen. West-Friesland was in de 15^{de} eeuw nog geen rijk gebied. De economische basis vormde de veeteelt, die nog kleinschalig en weinig gespecialiseerd was. Pas in de loop van de 16^{de} eeuw zou zich in West-Friesland een grote economische groei voordoen en een rijk stedelijk patriciaat ontstaan. Hoewel zeker andere factoren een rol kunnen hebben gespeeld, lijkt deze economische achtergrond in belangrijke mate de oorzaak te zijn geweest dat geen kloosters van koorzusters tot stand zijn gekomen. Wel zien we in de tweede helft van de 15^{de} eeuw gemeenschappen ontstaan die zich nadrukkelijk als kloosters profileren. Bethlehem past in dit patroon.

Dat dit klooster nog in 1475, ondanks de ongunstige economische tijden, werd opgericht toont aan dat er nog altijd behoefte aan dergelijke gemeenschappen was. Met de juiste formule was er nog altijd plek in het monastieke landschap.

Waarom vestigden de zusters van Bethlehem zich op het platteland in plaats van in de stad? In de inleiding hebben we gesteld dat de laatmiddeleeuwse religieuze beweging als een typisch stedelijk fenomeen wordt beschouwd. De lekenformule was gebaseerd op het genereren van inkomsten uit arbeid. De zusters werden vrijgesteld van het volledige koorgebed en in de meeste gevallen ook van de clausuur om een deel van hun tijd te kunnen besteden aan arbeid. De meest voor de hand liggende inkomstenbron was textielnijverheid. In de opkomende steden vormde deze nijverheidstak een belangrijk onderdeel van de stedelijke economie. Juist hierin konden de zusters participeren door middel van spinnen en weven. De zusters van Bethlehem maakten een andere keuze, mede doordat het economisch ongunstige tijden waren. Zij kozen voor het genereren van inkomsten uit agrarische werkzaamheden, zoals de kloosters in Friesland (waarvandaan de eerste zusters kwamen) van oudsher ook deden. Uit de bronnen blijkt dat Bethlehem in vergelijking met de derde ordeconventen in Hoorn over zeer weinig grond beschikte. Deze vrouwenkloosters in Hoorn hadden die grond grotendeels verworven vanaf het einde van de 14^{de} eeuw en in de (eerste helft van de) 15^{de} eeuw. De overheid poogde de accumulatie van bezit in de dode hand in de 15^{de} eeuw tegen te gaan. Het lijkt erop dat de maatregelen effect hadden. Kloosters die in de tweede helft van de 15^{de} eeuw zijn gesticht, verwierven niet meer de grote hoeveelheden grond zoals de oudere kloosters wel voor elkaar hadden gekregen. De verhuur van grond was voor Bethlehem zeker geen inkomstenbron van betekenis. Sterker: het klooster gaf meer geld uit aan huur van grond dan het aan huur ontving. Het huurde namelijk een groot stuk grond in Zwaag van het kartuizerklooster in Amsterdam. De zusters hielden hier koeien en de opbrengsten in de vorm van zuivelproducten moeten de voornaamste inkomstenbron van het klooster zijn geweest. Bethlehem valt te karakteriseren als een echt plattelandsklooster. De gemeenschap kon het zich eenvoudig niet veroorloven om het werk door lekenzusters of ander personeel te laten doen, maar moest zelf de koeien weiden, melken en kaas maken. Het was een bestaan van bidden en zeer hard werken. Hierin ligt ook de verklaring waarom Bethlehem nooit een regularissenklooster is geworden, zoals in feite beter zou aansluiten bij de kruisbroeders. Dat was financieel onhaalbaar. De bestaansbasis was dusdanig klein dat de zusters zoveel mogelijk tijd moesten vrijmaken om te werken. Een bestaan als conversinnen was het maximaal haalbare, ook al was het religieuze streven een echt klooster te vormen. De wil daartoe was er wel, maar de middelen ontbraken.

De keuze voor vestiging op het platteland was dus niet ingegeven door religieuze motieven van afzondering van de samenleving, maar was noodzakelijk om een agrarische bestaansbasis vorm te geven. Dat het klooster daardoor kwetsbaar werd, zoals tot uiting komt bij een aantal incidenten in 1529 en de plundering door de geuzen in 1567, moesten de zusters wel voor lief nemen. De kloosterbeweging wordt als een typisch stedelijk fenomeen gezien waarbij de keuze voor de steden zou samenhangen met het gecombineerde klooster- en lekenbestaan. De keuze voor plaats van vestiging lijkt in eerste instantie ingegeven door economische motieven: veel kloosters leefden van de lakennijverheid en dan was een locatie in de stad het meest geschikt. Ook de religieuze gemeenschappen in de steden streefden naar het vormgeven van een echt klooster, maar werden hierin vaak beperkt door de stedelijke omgeving. Het ideaal was er niet minder om.

Voor het thema van de levenskracht van de religieuze beweging is het van groot belang om na te gaan of de stichting van Bethlehem ook een succes was. Hoe lang kon dit klooster doorgroeien en zich uitbreiden? Deze studie heeft duidelijk gemaakt dat vanaf aanvang de kruisbroeders bij de begeleiding van Bethlehem betrokken waren. Het is een onderbelicht aspect in de kloostergeschiedschrijving dat niet alleen de minderbroeders actief invulling gaven aan de *cura monialium*, maar dat ook de kruisbroeders dit in de loop van de 15^{de} eeuw poogden te doen. Binnen de Orde van het Heilig Kruis deed zich net als bij alle andere kloosterordes een periode van observantie voor. De kruisbroeders kenmerken zich door de grote aandacht voor de verrichting van de eredienst (contemplatief), gecombineerd met een actieve houding in de wereld. Bij de kruisbroeders werden de hervormingen in de 15^{de} eeuw van bovenaf

gestuurd waardoor zich binnen de orde geen verschillende stromingen hebben ontwikkeld. In 1410 werden alle aanvullende bepalingen die na 1248 waren opgesteld geschrapt, waardoor de orde volledig terugkeerde naar het oorspronkelijke uitgangspunt. Daarna volgde een periode waarin het bestuur werd gereorganiseerd (ieder jaar een generaal kapittel), statuten geüniformeerd en de geloftes van armoede en gehoorzaamheid werden aangescherpt. In de Noordelijke Nederlanden kwam vanaf 1462 een aantal nieuwe kruisbroederskloosters tot stand, deels door omvorming van al bestaande gemeenschappen, waarbij opvalt dat de kruisbroeders zich juist in die plaatsen vestigden waar geen minderbroederskloosters aanwezig waren. Gelijktijdig ving de kruisbroeders ook aan om de supervisie en visitatie over enkele vrouwenkloosters op zich te nemen. Dit geldt in ieder geval voor Onze-Lieve-Vrouw-Ter-Riviere in Bree (1466) en Agnetendal in Peer. Beide kloosters volgden de derde regel van Franciscus. Het plan werd opgevat om het tot stand komen van vrouwenkloosters volgens de regel van Augustinus onder de supervisie van de orde te bewerkstelligen. Dit project begon met Jerusalem in Venray niet lang na 1467. Daarna volgden Bethlehem in Westerblokker in 1475 en Nazareth bij Idsega in 1484. De invloed van de opeenvolgende prior-generaals laat zich hier duidelijk zien. Peregrinus van Kampen (1463-1473) plaatste het klooster in Bree onder supervisie van het kruisbroedersklooster in Luik, waar hij zelf prior was geweest. Onder Nicolaus van Haarlem (1473-1482) werd Bethlehem gesticht, niet ver van Pietersdal in Hoorn, waar hij daarvoor prior was geweest. De keuze voor de namen van de kloosters is opvallend. Ze zijn genoemd naar de drie belangrijkste bijbelse plaatsen. Hieruit kan worden afgeleid dat de kruisbroeders een actieve rol bij de stichtingen van Bethlehem en Nazareth hebben gespeeld. In 1530 namen de kruisbroeders het biechtvaderschap van zowel Jerusalem als Bethlehem over. Nog in hetzelfde jaar of niet lang daarna volgde Nazareth. De drie kloosters stonden nu niet alleen meer onder supervisie en visitatie, maar vielen ook onder het gezag van het generale kapittel van de kruisbroeders. Om die reden is het gerechtvaardigd om vanaf dat moment de kloosters als aparte categorie te beschouwen, die van de kruiszusters of *cruciferinnen*.

Bovenstaande korte analyse van de wijze waarop de kruisbroeders de zielzorg van de vrouwenkloosters op zich namen, is gereconstrueerd uit verschillende historische bronnen. Voor de geschiedenis van Bethlehem is van groot belang het statutenboek dat in 1537 door een kruisbroeder op basis van de statuten van de Orde van het Heilig Kruis is gemaakt. Dit boek is een bekroning op de incorporatie van Bethlehem bij deze orde. Een tweede statutenboek dat wordt toegeschreven aan Bethlehem en dateert uit het laatste kwart van de 15^{de} eeuw moet als bron voor de geschiedenis van dit klooster worden verworpen. De toeschrijving aan Bethlehem blijkt gebaseerd op een gefingeerd inschrift in het boek uit de 17^{de} eeuw van de hand van Adriaan Westphalen. Hierdoor weten we niet volgens welke statuten de zusters van Bethlehem vóór 1537 leefden en kunnen we ook niet bepalen wat er in het kloosterleven met het in gebruik nemen van het nieuwe statutenboek veranderde. Bijzonder aan dit boek uit 1537 is dat er tevens een kalender in is opgenomen waarin professies van zusters, overlijdens van enkele zusters en de biechtvaders en de memoriemissen zijn bijgehouden. Uit de aantekeningen valt af te leiden dat een kruisbroeder (broeder Pieter Claesen) een rol bij de stichting heeft gespeeld. Tevens kan op basis van de aantekeningen het verhaal over de toedracht van de stichting zoals die in de stadskronieken voorkomt, worden aangevuld. De eerste vier zusters kwamen uit het Oegeklooster tussen Sneek en Bolsward in Friesland en ook de eerste biechtvader (heer Jacob) kwam uit Friesland. In Sneek was net als in Hoorn een kruisbroedersklooster gesticht en via deze kloosters zullen de contacten zijn gelegd. Aanvankelijk volgden de zusters de derde regel van Franciscus. Dit is geen merkwaardige keus: de regel bood hun veel vrijheid om het klooster op te zetten en maakte de intrede van zusters makkelijk. Bovendien hadden de kruisbroeders ervaring met het uitoefenen van supervisie over kloosters volgens deze regel, zoals we bij de conventen in Bree en Peer hebben gezien. Duidelijk is dat van aanvang af het de opzet was een klooster volgens de regel van Augustinus vorm te geven. Jerusalem volgde die regel immers al. In 1479 werd de overstap gemaakt. Enkele jaren later was de gemeenschap dusdanig groot dat enkele zusters terug naar Friesland verhuisden om daar een dochterstichting te beginnen. Dit vond plaats in 1484. Hoewel de analyse duidelijk maakt dat de oprichting van Nazareth onderdeel vormde van een overkoepelend plan, lijkt de directe aanleiding voor de stichting het oorlogsgeweld in Hoorn en omgeving te zijn geweest. De bronnen doen sterk vermoeden dat Bethlehem als kwetsbaar plattelandsklooster net als de kloosters

in de stad Hoorn is geplunderd. Economisch zware tijden volgden waardoor een verhuizing van enkele zusters naar Friesland goed uitkwam. Na Nazareth volgden geen andere stichtingen van vrouwenkloosters onder supervisie van de kruisbroeders. Het lijkt erop dat in deze tijd conflicterende belangen een rol speelden: enerzijds de wil tot oprichting van nieuwe kloosters onder hun invloedssfeer en anderzijds terughoudendheid om een actieve rol buiten de kloostermuren te spelen. Vanaf 1530 namen de kruisbroeders de rol van biechtvaders van de drie kloosters op zich. In de 16^{de} eeuw kwam binnen de orde meer nadruk te liggen op een actieve rol in de wereld (*vita activa*) en daarin paste het biechtvaderschap. Onder de kruisbroeders die leiding hebben gegeven aan Bethlehem, bevinden zich opmerkelijke personen. De eerste kruisbroeder was Conradus Juliaci die daarvoor prior van Pietersdal was geweest. Na zijn overlijden in 1539 werd Petrus Plas van Maastricht als biechtvader aangesteld, die net als zijn voorganger op dat moment prior van Pietersdal was. Vanaf 1545 werd het biechtvaderschap vervuld door Franciscus Vaes van Tongeren, die daarvoor prior was van Mariëndal in Kolen. Hij wordt als de grote kloosterhervormer van dat kruisbroedersklooster beschouwd. De kruisbroeders kozen dus zeker niet de minsten uit hun orde uit om het rectoraat van Bethlehem te vervullen. Dit geeft aan welk groot belang aan de *cura monialium* inclusief het economische en financiële beheer werd gehecht, al zal zeker ook de overweging hebben meegespeeld dat deze kruisbroeders een rustige oude dag met goede verzorging door de zusters zouden genieten.

Nadat de kruisbroeders in 1530 het gezag over Bethlehem overnamen en in 1537 een nieuw statutenboek lieten schrijven, krijgen we voor het eerst een goed beeld van het leven in het klooster. De statuten maken duidelijk dat de zusters verkorte Nederlandstalige getijden baden en dus geen koorzusters waren. Terecht worden ze dus ingedeeld bij de conversinnen, al worden ze in de bronnen nooit als dusdanig aangeduid. De statuten maken duidelijk dat het klooster als vrij streng gekenschetst kan worden. De zusters leefden in clausuur en hielden zich aan voorschriften met een ascetisch karakter, zoals het stilzwijgen, vasten, aderlaten en schuldkapittel, die niet onderdeden voor die in een regularisenklooster.

Uit de aantekeningen in de kalender in het statutenboek kan tot op zeker hoogte de groei van de gemeenschap worden afgelezen. Hierin zijn de professies van de zusters bijgehouden. Helaas blijken de gegevens incompleet te zijn. Met name voor de periode vóór 1537 ontbreken veel gegevens. Dit leidt tot de veronderstelling dat bij het maken van het statutenboek in 1537 de professies van reeds overleden zusters zijn weggelaten. Ervan uitgaande dat de zusters die wel in de kalender staan genoteerd en voor 1537 hun professie deden in dat jaar nog in leven waren, kan de omvang van de gemeenschap op ongeveer 50 zusters worden gesteld. Het hoogtepunt lag vermoedelijk ergens eind jaren veertig van de 16^{de} eeuw. Dit blijkt ook uit de archeologische resultaten: de enorme hoeveelheid fragmenten keramiek toont aan dat het een grote gemeenschap was. Het meeste vondstmateriaal dateert van halverwege de 16^{de} eeuw hetgeen bevestigt dat het klooster toen de grootste omvang kende. Van verreweg de meeste zusters is onbekend uit welke plaats ze kwamen. Slechts een enkele maal staat dat vermeld, zoals een zuster uit Haarlem en een zuster uit Edam. Kennelijk trok het klooster vrouwen uit een grote regio aan en had het een bovenlokale uitstraling. De zusters waren, voor zover valt na te gaan, niet van hoge komaf. Dit doet het beeld ontstaan dat het agrarisch gerichte klooster werd bevolkt door plattelandsdochters. Het grote aantal zusters maakt duidelijk dat de participatieve devotie een succes was. Ondanks de grote hoeveelheid gemeenschappen die reeds bestond, wist het klooster veel vrouwen aan te trekken. Na 1537 nam het aantal professies af, al was er van een dramatisch verval geen sprake.

Een tweede manier waarop de mate van succes van een gemeenschap kan worden gemeten, is het aantal begunstiging en bestelde memoriemissen, oftewel de instrumentele devotie. Deze vormen een reflectie van het spiritueel welslagen van een klooster. Voor Bethlehem ontbreken testamentaire beschikkingen en andere aktes waarin de gemeenschap werd begunstigd. Wel beschikken we over een lijst van memoriemissen, die systematisch in de kalender zijn genoteerd. Helaas ontbreekt bij een heel aantal memoriemissen het jaar waarin deze zijn besteld. Voor een groot aantal kan slechts worden vastgesteld dat ze vóór 1537 werden ingesteld. Slechts zes memoriemissen dateren van na dat jaar. Hier laat zich duidelijk een patroon zien: in de begintijd van het klooster werd dit door veel mensen begunstigd, maar ergens na 1520 droogde de stroom bestelde memoriemissen op. De begunstiging aan Bethlehem wa-

ren relatief klein. Slechts in twee gevallen is bekend dat een stuk grond is geschonken waaruit een priester werd betaald om missen voor het zielenheil van de schenkers te lezen. Bij de overige begunstigingen werd vermoedelijk uitsluitend een geldbedrag geschonken.

Om terug te keren naar de vraag over de mate van succes: alle beschikbare bronnen wijzen erop dat Bethlehem tot in de jaren veertig van de 16^{de} eeuw bleef groeien. De gemeenschap bereikte wat betreft het aantal zusters (de participatieve devotie) in die tijd het hoogtepunt. Ook op het vlak van de instrumentele devotie ging het tot circa 1520 voor de wind.

Hoe uitte zich de vercloostering zowel ruimtelijk als materieel? Met deze vraag belandden we bij de tweede pilaar waarop deze studie steunt: de archeologie. Over de toedracht van de stichting kan de archeologie ons niets vertellen. Wel blijkt uit de archeologische gegevens hoe het klooster zich als gebouwencomplex naar de buitenwereld presenteerde en hoe het leven hierin was georganiseerd.

De opgravingen van Bethlehem hebben duidelijk gemaakt dat het klooster een groot gebouwencomplex kende met bijgebouwen en een brouwhuis. Het klooster bestond op het hoogtepunt uit een westelijke en een oostelijke kloostervleugel rond een groot kloosterhof. De westelijke vleugel had een totale lengte van wel 71 meter. Hoewel geen complete plattegrond is teruggevonden en niet alle gebouwen meer zijn te reconstrueren op basis van de soms schamele archeologische resten, is in alles een streven naar een klassiek klooster zichtbaar. Direct bij aanvang in 1475 is de inrichting systematisch aangepakt. Het eerste gebouw werd zo neergezet dat deze bij uitbreiding onderdeel zou kunnen uitmaken van de westvleugel van het complex. Het klooster vertoont een systematisch grondplan en de inrichting van het kloosterterrein is geheel zoals bij een echt klooster verwacht mag worden. Binnen het terrein is een duidelijke verdeling in het religieuze en het ambachtelijke deel. Op het ambachtelijke deel stonden de bijgebouwen en het brouwhuis. Dit deel van het terrein werd ook gebruikt om het afval in kuilen te dumpen. Een deel van het areaal werd gebruikt als boomgaard. Tijdens het hoogtepunt van het klooster was het volledige terrein voorzien van een buitengracht, een ommuring met poortgebouw en een binnengracht. De ommuring is eind jaren veertig van de 16^{de} eeuw tot stand gekomen, tijdens het biechtvaderschap van Franciscus Vaes. De kloostermuur omsloot een groot terrein van circa 1,7 hectare. Het klooster was nu werkelijk een *claustrum*.

Uit de aangetroffen materiële cultuur blijkt dat de zusters groot belang hechtten aan functioneel en sober gebruiksardewerk. Luxe in de vorm van fraai glaswerk, gedecoreerd steengoed en rijk versierde borden werd geschuwd. De vondsten maken duidelijk hoe voorzichtig in het geval van kloosters conclusies op sociaaleconomisch vlak uit het vondstmateriaal moeten worden getrokken. Afwezigheid van 'dure' stukken, wijst niet per definitie op een arme gemeenschap. Rekening dient te worden gehouden met de kloosterorde, de datering en of het een mannen- of vrouwenklooster betreft. Vrouwenkloosters onder een observant ingesteld bestuur kozen waarschijnlijk met opzet voor een sober bestaan volgens het oude monastieke armoede-ideaal. We zien dit bij Bethlehem in ieder geval duidelijk terug. Op de keramiek zijn veel ingekraste merken aangetroffen die een hulpmiddel waren voor het op juiste wijze verzorgen van de maaltijden in deze grote gemeenschap. Hieruit blijkt een goede organisatie.

Een tweede aspect aan het vondstmateriaal dat zeer typerend voor een vrouwenklooster is, is de grote hoeveelheid devotionalia van pijpenaarde en terracotta. Het voorkomen van grote reliëfs en een grote verscheidenheid aan voorstellingen bij de beeldjes zijn kenmerkend voor kloosters. Specifiek voor Bethlehem is de grote aandacht voor voorstellingen rondom de thematiek van het lijden van Christus: Christus op de koude steen, piëta's, kruisbeelden en een *Ecce Homo*-voorstelling. De devotie rondom het kruis als symbool voor het lijden van Christus speelt een centrale rol bij de Orde van het Heilig Kruis. Hierin herkennen we wellicht de hand van de kruisbroeders. De devotionalia van pijpenaarde en terracotta vormen een belangrijke aanvulling op het beeld van het interieur dat we van laatmiddeleeuwse kloosters hebben. Dit beeld steunt grotendeels op overgeleverde kunsthistorische stukken. De aandacht voor devotie was in het volledige kloosterleven en in alle kloostervertrekken nadrukkelijk aanwezig. Om een compleet beeld van een klooster in zowel verschijningsvorm als functioneren te krijgen, is het combineren van historische en archeologische gegevens van groot belang.

De archeologie maakt dus duidelijk dat vanaf de aanvang werd gestreefd naar een klassiek kloos-

ter en dat het leven in het klooster sober, devoot en goed georganiseerd was. Voor de buitenwereld moet Bethlehem de indruk hebben gemaakt van een echt klooster, ook al waren de zusters geen koorzusters.

Wanneer was de omslag zichtbaar? Rond 1548 werd het complex voltooid door het te voorzien van een volledige ommuring. Archeologisch zijn er daarna geen bouwwerkzaamheden meer aantoonbaar. De participatieve devotie vertoonde geen sterke neergang in de 16^{de} eeuw, ofschoon wel een dalende tendens zichtbaar is. De instrumentele devotie nam echter vanaf de jaren twintig van de 16^{de} eeuw duidelijk af. Dit is precies de periode waarin voor het eerst de Lutherse opvattingen in deze streken een voedingsbodem vonden. Rond 1525 werd Hoorn als een van de voornaamste broeinesten van de Lutherse ketterij beschouwd. Voor het eerst zijn er nu ook tekenen dat het respect voor kloosterlingen afnam. Bethlehem werd in 1529 herhaaldelijk lastig gevallen door een serie oproerkraaiers die eten en drinken van de zusters eisten, vloekten en tegen de wil van de zusters op het kloosterterrein en zelfs in de brouwerij kwamen. Het waren de kleine voorbodes van de gewelddadige uitbarsting van 1566 en 1567. In 1566 werd bij klooster Nieuwlicht de eerste hagenpreek in Noord-Holland benoorden het IJ gehouden. Enkele leden van het stadsbestuur hadden in Nieuwlicht met twee edelen afgesproken en hadden op die manier een excuus om 'toevallig' daar aanwezig te zijn. Deze twee edelen waren opstandelingen van het eerste uur. Het stadsbestuur nam een zeer tolerante houding ten opzichte van de nieuwe leer aan. De Beeldenstorm raasde vermoedelijk daardoor aan Hoorn voorbij. Bethlehem was als plattelandsklooster zeer kwetsbaar en onderging in 1567 alsnog het geweld van een groepje geuzen. Dit luidde het einde van het klooster in. Nadat Hoorn in 1572 de kant van Willem van Oranje had gekozen, was het pleit beslecht: de kloosters werden opgeheven, de zusters vluchtten weg en de kloosterbezittingen werden in beslag genomen. De neergang van de kloosters in de 16^{de} eeuw is een landelijk fenomeen. Hoewel economische factoren in sommige plaatsen zeker een rol kunnen hebben gespeeld, gaat dit waarschijnlijk niet op voor West-Friesland. De 16^{de} eeuw was hier economisch juist een periode van herstel en groei. Het voornaamste exportproduct in Hoorn was kaas en de zusters van Bethlehem zouden hiervan geprofiteerd moeten hebben. De opkomst van het protestantisme en de daarmee samenhangende veranderde houding van de burgers ten opzichte van de religieuzen bepaalde het lot van de kloosters.

De centrale vraag in deze studie of de religieuze beweging aan het einde van de 15^{de} en het begin van de 16^{de} eeuw nog levensvatbaar was, kan positief worden beantwoord. Omdat zich in een korte periode aan het einde van de 14^{de} en begin van de 15^{de} eeuw een stichtingsgolf aan religieuze gemeenschappen voordeed, lijkt het alsof al vanaf de eerste helft van de 15^{de} eeuw de vitaliteit van de kloosterbeweging aan het tanen was. Na een dergelijke grote golf aan stichtingen kon niet anders dan een adempauze optreden. De kloosterbeweging ging echter door en nam andere vormen aan.

We hebben Bethlehem in deze studie nadrukkelijk geplaatst in de brede context van de kloosterbeweging in de 14^{de}, 15^{de} en 16^{de} eeuw. In die periode ontstond een heel netwerk aan gemeenschappen die elkaar beconcurrerden op de zielenheilsmarkt, zoals we in navolging van Mol en De Melker in economische termen de situatie kunnen duiden. Hoewel ik geen voorstander ervan ben om in rationele economische begrippen als vraag en aanbod over religieuze processen te spreken, kan dat in dit geval wel verhelderend werken. De verschillende gemeenschappen werden enerzijds opgericht om invulling te geven aan de behoefte aan participatieve devotie onder voornamelijk vrouwen en anderzijds om zorg te dragen voor het zielenheil van de omgeving. De in de literatuur vaak veronderstelde achterliggende reden van een vrouwenoverschot voor het ontstaan van de vele vrouwengemeenschappen geeft de situatie te simplistisch weer. Vrouwen waren buitengesloten van de geestelijke ambten. Mannen konden in hun behoefte aan participatieve devotie voorzien door monnik, priester, kapellaan of kanunnik te worden. En het was voor hen ook altijd nog mogelijk in een klooster als lekenbroeder of convers toe te treden of lid te worden van een van de talrijke religieuze gilden. Bij vrouwen konden uitsluitend personen van hoge komaf in een klooster intreden. Voor de overgrote meerderheid van de vrouwen was geestelijke participatie (afgezien van sommige gilden) uitgesloten. De Moderne Devotie voorzag in een formule waarbij de gewone vrouw ook kon deelnemen. Het is maar zeer de vraag of er een verschil is in het aandeel in de participatieve devotie tussen mannen en vrouwen. De oprichting van de vele gemeenschap-

pen droeg naast de participatieve mogelijkheden ook zorg voor het zielenheil van de omgeving. Dit leverde tevens inkomsten op, wat voor deze gemeenschappen zeer belangrijk was vanwege het ontbreken van grote medegaven zoals die bij de oude kloosters gebruikelijk waren. De kloosterbeweging begon met de zusterhuizen en tertiarissenconventen. Hun aantal groeide zeer snel. In 1401 werd het Kapittel van Utrecht opgericht en rond 1450 telde dit kapittel circa 100 leden. Daarna nam het aantal af doordat veel conventen de overstap maakten naar een andere kloosterregel, met name de regel van Augustinus. Op zeker moment volgden binnen de huidige landsgrenzen zeker 135 vrouwenkloosters die regel. Het succes van de Moderne Devotie moet dan ook zeker niet alleen worden afgemeten aan de mate van succes van de derde-ordeconventen. De kloosterbeweging nam onder invloed van de observatiebeweging andere vormen aan. In het geheel is sprake van een streven naar een strenger kloosterleven. Hieraan werd binnen het Kapittel van Utrecht invulling gegeven door de invoering van clausuur en het verplicht stellen van de drie monastieke geloftes. Een andere mogelijkheid voor een individuele gemeenschap was van regel te veranderen en zich aan te sluiten bij een andere orde. Nieuw gestichte gemeenschappen volgden vaak de regel van Augustinus. Een belangrijk motief bij de keuze voor deze regel lijkt te zijn geweest het geestelijk prestige dat deze verleende en de daarmee samenhangende gunstige positie op de zielenheilsmarkt. Religieuze en praktische overwegingen gaan vaak hand in hand. Een centrale sturende rol bij de vrouwenkloosters speelden de biechtvaders. Het succes van de Moderne Devotie ontging de oude ordes uiteraard niet. De minderbroeders maakten een periode van observantie door, resulterend in de stichting van een aantal nieuwe minderbroederskloosters. Vervolgens stimuleerden zij de stichting van nieuwe clarissenkloosters en poogden hun invloed bij de tertiarissen binnen het Kapittel van Utrecht uit te oefenen. In dat laatste slaagden zij slecht. Vervolgens gingen zij over tot de oprichting van kloosters van grauwezusters, die de derde regel van Franciscus volgden en zich als observant profileerden. Dat deze beweging een succes was, blijkt bijvoorbeeld uit de tamelijk lange lijst van gestichte wekelijkse memoriemissen bij het Claraconvent in Enkhuizen. Observantie loonde. Bij de kruisbroeders zien we een vergelijkbaar proces als bij de minderbroeders. Ook zij maakten een periode van observantie door en stichtten een serie nieuwe kruisbroederskloosters. Net als bij de minderbroeders maakte een aanvankelijk terughoudendheid in de *cura monialium* plaats voor een actieve houding in de samenleving. Zij waren van oudsher sterk contemplatief ingesteld. Zij kenden nog geen formule voor een vrouwentak binnen de orde en wellicht is dat de reden dat zij niet eerder tot de actieve betrokkenheid van de stichting van vrouwenkloosters over waren gegaan. In navolging van de franciscaner minderbroeders ontwikkelden de kruisbroeders een eigen vrouwenbeweging, waarbij ze aansloten op de beweging van de conversinnen die in de 15^{de} eeuw was ontwikkeld. Dat de nieuwe formule van actieve betrokkenheid van de kruisbroeders bij de vrouwenkloosters een succes was, ook al gaat het om slechts enkele kloosters, blijkt uit zowel de participatieve als de instrumentele devotie bij Bethlehem in de late 15^{de} eeuw en vroege 16^{de} eeuw. De kloosterbeweging was nog altijd levensvatbaar, ook al was het invulling geven aan de religieuze idealen voor de zusters een zware opgave die zij alleen door hard werken voor elkaar konden krijgen.

